

Socijaldemokracija nije samo velika politička i stranačka opcija kojoj su privrženi milijuni ljudi u Europi i svijetu. Socijaldemokracija je i jedna od globalnih društveno-teorijskih i znanstveno-istraživačkih te svjetonazorskih orijentacija. Izazovi i odgovori socijaldemokracije, njene vrijednosti i njen položaj u svijetu koji se mijenja, predmet su mnogih istraživanja i rasprava - ekonomista, sociologa, povjesničara, politologa i drugih.

Posebno su aktualna pitanja vezana uz probleme širenja i razvijanja demokratskih političkih modela, integracije starih i novih europskih i tranzicijskih država i društava, njihovih razvojnih agensa, globalnog tržišta i socijalne države, političkih i socijalnih perspektiva uopće. Nova pitanja i dileme često traže složenija razmatranja i kvalitetnije odgovore; ona traže i novo učenje i novo informiranje - otvaranje jedne radne bilježnice.

Radne bilježnice socijaldemokracije objavljuju se kao svesci u kojima njihovi izdavači, Zaklada Friedrich Ebert i Udruga za razvitak socijalne demokracije Novo društvo, žele zainteresirane čitatelje obavijestiti o aktualnim raspravama, temama i gledištima u svijetu socijaldemokracije.

Pojedini svesci ne iscrpljuju sistematski pojedine probleme, nego ukazuju na različita gledišta i mogućnosti njihova osmišljenijeg političkog postavljanja i rješavanja. Oni će, kako vjerujemo, postupno dati svojevrsnu panoramu članaka i rasprava, istraživanja i oglada koji zaokupljaju socijaldemokraciju - na način radne bilježnice u kojoj su i vlastite bilješke čitatelja skice za njegovo moguće zalaganje i djelovanje.

Izdavači

Bilješka Europeizacija socijaldemokratskih stranaka u novim zemljama članicama dostigla je ključni trenutak priključenjem Europskoj uniji (EU), osobito uzimajući u obzir izbore za Europski parlament (EP) u lipnju 2004. Istodobno, društvena izgradnja demokracije visoko je na agendi domaće politike u zemljama Istočne Srednje Europe, nakon dugog desetljeća političke i gospodarske transformacije koja je regiju dovela do faze demokratske konsolidacije. Zemlje Istočne Srednje Europe stigle su na raskrižje: usporedo s priključenjem EU, moraju odlučiti koju će vrstu javnog sektora stvarati, gotovo ispočetka, i kako će graditi novu demokratsku državu. Ovaj članak bavi se trenutačnim stanjem socijaldemokracije u zemljama Istočne Srednje Europe, posebice odnosom između društvenih interesa i političkih stranaka u procesu europeizacije. Nastoji povezati pristupe *odozdo-gore (bottom-up)* i *odozgo-dolje (top-down)*, predstavljajući, s jedne strane, pokušaje lijevih stranačkih elita da riješe socijalne probleme i zastupaju društvene interese, te opisujući oblike i intenzitet društvenog pritiska odozdo, s druge strane.

Oblikovanje političkih stranaka u Istočnoj Srednjoj Europi doista je u velikoj mjeri bio proces u kojem je dominirala elita i stranačke su elite u privlačenju potpore birača iskoristavale razne načine političkog marketinga, no bez znatnijeg društvenog odziva. Istina je i da su stranke u Istočnoj Srednjoj Europi, barem kroz svoju retoriku i, uglavnom, prije izbora, pokušale zadovoljiti zahtjeve svojih birača te su, do neke mjere, morale slijediti politiku vođenu društvenim interesima. Ipak je osnovni utjecaj na oblikovanje stranaka u Istočnoj Srednjoj Europi imao model zapadnoeuropskog stranačkog sustava: preživjeli su samo oni koji su se mogli uklopiti u postojeće stranačke uzorke s *licencijom EU*, odnosno oni koje je *akreditirao* Zapad. Ovaj se članak fokusira na promjene u vanjskoj ulozi i unutarnjoj strukturi lijevih stranaka u Istočnoj Srednjoj Europi, na razlike u vanjskoj i unutarnjoj europeizaciji, s posebnim osvrtom na težak put od politike do policy-dimenzija, odnosno od ideološke političke borbe do konkretnih procesa stvaranja javne politike. Naš je zaključak da su, usprkos konkretnim naporima za rješavanje problema onih koji su izgubili promjenom sustava i priključenjem EU, izazovi s kojima se suočila ljevica u Istočnoj Srednjoj Europi označili teška vremena i naporan početak socijaldemokracije u najzapadnijem dijelu *Istoka*. (A.V.)

Porođajne muke nove socijaldemokracije u Istočnoj Srednjoj Europi

Političke stranke u zemljama Istočne Srednje Europe razvile su se kroz tri etape: 1. društvene pokrete, 2. *forumske* stranke kao krovne organizacije i 3. parlamentarizaciju. Političke stranke u tim se zemljama mogu opisati dvjema osima: ljevica-desnica i europeizacija-nacionalna usmjerenost (ili tradicionalizam). Ova tipologija pruža nam četiri osnovne vrste stranaka u Istočnoj Srednjoj Europi: (I) europeizirana ljevica, (II) europeizirana desnica, (III) nacionalna ljevica i (IV) nacionalna desnica. U skladu sa svojim općim ideološkim usmjerenjima, stranke u Istočnoj Srednjoj Europi pridružile su se tijekom 1990-ih odgovarajućim međunarodnim strankama. Nadalje, moramo razlikovati faze demokratske tranzicije i demokratske konsolidacije; ove faze unutarnjeg razvoja uglavnom se podudaraju s fazama

europeizacije: pridruživanjem i priključenjem. Razdoblje pridruživanja zahtijevalo je od stranaka i vlada samo načelnu europeizaciju; sadašnje razdoblje priključenja predmnijeva temeljitu europeizaciju u smislu prihvaćanja čitavog *acquis communautairea*. Ovaj je novi zadatak ipak prezahtjevan te proizvodi *krizu učinkovitosti* stranaka u Istočnoj Srednjoj Europi, koju ćemo analizirati u pogledu paradoksa predstavljenosti u EU³.

Porođajne muke socijaldemokracije mogu se sažeti u odnosu na sljedeće društvene i političke procese: (I) pojavu društvene krize u demokratskoj tranziciji koja dovodi do političke demobilizacije; (II) produženu društvenu krizu 1990-ih koja stvara hitnu potrebu za *promjenama sustava socijalne skrbi*; (III) nemogućnost lijevih stranaka u Istočnoj Srednjoj Europi da dopru do siromašnih koji bi trebali predstavljati njihovu *prirodnu* društvenu bazu – upravo suprotno: uglavnom su bolje obrazovani, urbanizirani i osigurani birači glasovali za ljevicu, što je dosad onemogućilo kreiranje diskursa koji bi privukao one marginalizirane, ruralne i neobrazovane. Zapadni analitičari u raspravama o socijaldemokraciji u zemljama Istočne Srednje Europe obično kreću od dviju pretpostavki, u skladu s ovom izjavom: "Očito je da izgradnja kapitalizma nije izvorno socijaldemokratska

¹ International Policy Analysis Unit (Odjel za međunarodnu policy analizu) - Sveučilište za ekonomiju i javnu upravu, Budimpešta. Opširnija verzija ovog članka napisana je za ECPR 2004. Joint Session of Workshops na Sveučilištu u Uppsali.

² Ághov termin Istočna Srednja Europa (East Central Europe) odnosi se na države na istoku Srednje Europe (odnosno na najzapadnije istočnoeuropske države) koje su 2004. ušle u EU - dakle na Poljsku, Češku, Slovačku, Mađarsku i Sloveniju - i ne uključuje ni baltičke države, niti postsovjetsku Istočnu Europu (Bjelorusiju, Ukrajinu i Rusiju), a niti države Jugoistočne Europe poput Rumunjske, Bugarske i država bivše Jugoslavije (osim Slovenije) (nap. prev.).

³U svojim knjigama *The Politics of Central Europe* i *Emerging Democracies in East Central Europe and the Balkans* (1998.), autor sustavno opisuje sve stranke i faze političkog razvoja u zemljama Istočne Srednje Europe.

zadaća. Međutim, moderna zapadna socijaldemokracija pomirila se s modernim kapitalizmom i u velikoj mjeri pri-donijela njegovu oblikovanju. U tranzicijskim su zemljama socijaldemokrati imali priliku ispočetka stvoriti kapitalizam s ljudskim licem” (Crook i dr., 2002.:17). Prva je pretpostavka prekruta u uporabi pojma “kapitalizam” kakav je, iako u vrlo iskrivljenom obliku, postojao u Istočnoj Srednjoj Europi do kasnih 1940-ih. Kasnih 1980-ih vratio se u nanovo iskrivljenom obliku: *izgradnja kapitalizma* možda nije najbolji način za opisivanje povratka tržišnom gospodarstvu, s obzirom na strašne socijalne posljedice u relativno nazadnim, poluperifernim zemljama Istočne Srednje Europe. Unatoč tome, ono što se događalo u Španjolskoj, Portugalu i Grčkoj u 1970-im i 1980-im godinama bilo je vrlo slično. Druga pretpostavka – da su socijaldemokrati u Istočnoj Srednjoj Europi imali priliku stvoriti kapitalizam s ljudskim licem – vjerojatno se odnosi na takve idealne zapadne socijaldemokratske modele kao što je Danska. Ona je još manje utemeljena nego prva, štoviše, predstavlja opasnu obmanu. *Realno postojeći kapitalizam* u Istočnoj Srednjoj Europi ima, ustvari, *neljudsko lice*, pa bi se socijaldemokrate u njima čak moglo kriviti da nisu iskoristili priliku za *izgradnju* boljeg kapitalizma. Osobito je važno da je Stranka europskih socijalista (PES) redovito naglašavala važnost “gospodarskog i socijalnog upravljanja u Uniji”, pa i vezano za Ustav EU (Amato, 2003.).

Društveno-gospodarski i politički razvoj u Istočnoj Srednjoj Europi zapravo nije bio jednosmjernan, već ciklički. Usto, nisu ga predvodili domaći faktori i akteri, već dvostruki izazov europeizacije i globalizacije. Jednostavnije rečeno, uloga vanjskih faktora i aktera toliko je prevladavala da je manevarski prostor domaćih aktera, uključujući socijaldemokrate, bio minimalan. U procesu demokratizacije, posebice na početku, društva i države Istočne Srednje Europe bili su vrlo slabi i nesposobni othrvati se vanjskim pritiscima. Istodobno, akteri nisu imali jasnu sliku o procesu i alternativama. Slabost države i nepripremljenost domaćih aktera ipak nisu bili glavni razlog pojavljivanja kapitalizma s *neljudskim licem* u Istočnoj Srednjoj Europi, već se to prije može pripisati ogromnom pritisku izvana, koji je ostavljao vrlo malo prostora za upravljanje unutarnjim razvojem. Usprkos tome, domaći su akteri imali na raspolaganju neke alternative, tako da razvoj nije išao istim putem u svim zemljama Istočne Srednje Europe. Među njima, ipak, ne postoje bitne razlike, već se radi o nizu varijanti *neljudskog* kapitalizma.

U drugim slučajevima, zapadni socijaldemokrati koji su analizirali aktivnosti socijaldemokrata u zemljama Istočne Srednje Europe s pravom su ukazali na to da su ovi drugi učinili velike napore u postizanju *krajnjeg cilja* tranzicije, koji je neka vrsta socijalne države:

Krajnji cilj tranzicije (vrsta gospodarstva, društva, države blagostanja) teško da je bio jasan tijekom prvih godina tranzicije, no vjerojatno jasniji među ljevicom, koja je preferirala europsku socijalnu državu, nego među desnicom, koja je oscilirala između tačerizma, neoliberalizma, ekonomskog

nacionalizma, socijalnog konzervatizma i religijskih koncepta društva. Podrška birača u Srednjoj i Istočnoj Europi uglavnom je išla u smjeru manje nejednakosti, ali nije bilo jasnih strategija za postizanje tog cilja (Crook i dr., 2002.: 17).

Ljevica i desnica usvojile su vrlo različite pristupe strategiji tranzicije, no ne spominje se činjenica da je od svojih zapadnih partnera desnica u Istočnoj Srednjoj Europi dobivala mnogo više potpore nego ljevica. Opasno je oslanjati se na odluke birača, jer to zaziva avet populizma, smrtonosne sjenke demokratizacije, budući da je životni standard u godinama upravljanja ekonomskom krizom morao pasti, a bilo je nemoguće voditi taj proces uz potporu naroda. Taj je argument također u suprotnosti s činjenicom da su "čak i u državama koje su se naizgled brzo reformirale, poput Mađarske ili Češke, socijaldemokratske stranke morale ponekad primjenjivati oštre politike za uspostavljanje kapitalizma, jer su njihovi konzervativni ili liberalni prethodnici propustili obaviti taj posao" (Crook i dr., 2002.: 17).

To je, doista, za socijaldemokraciju u Istočnoj Srednjoj Europi bila prava zamka. Desnica u tim zemljama nije bila spremna za društveno-gospodarsko upravljanje krizom te je produbila krizu kontraproduktivnim politikama; štoviše, išla je u smjeru socijalnog i nacionalnog populizma kako bi pobijedila na izborima. Ljevica se u Istočnoj Srednjoj Europi morala suočiti sa zadaćom kriznog upravljanja i gubitkom popularnosti koji je uslijedio. Mađarska i poljska lijeva vlada napravile su dobar posao u upravljanju krizom sredinom 1990-ih i stvorile uvjete za održivi gospodarski rast, no njihove su stroge mjere bile previše bolne pa su na sljedećim izborima izgubile vlast. U stvari, prije, za vrijeme i nakon razdoblja upravljanja krizom, "razočarani su građani reagirali ljutito", a zadovoljstvo građana tržišnim gospodarstvom i demokracijom u 1990-im se godinama drastično smanjilo (Crook i dr., 2002.: 18). No ako se željelo postići dugoročan cilj sustavne promjene političke, gospodarske i socijalne konsolidacije, ovakvo je građansko nezadovoljstvo bilo neizbježno. Pravo je pitanje kad i kako ova tranzicija dolazi svom kraju, a tu priključenje EU-u može pružiti neku nadu: „Najveća nada i najskorija prilika za rješavanje dileme nalazi se ipak u pristupanju Europskoj uniji“ (Crook i dr., 2002.: 18). Kasnije će se vratiti pitanju druge krize i novoj zamci materijalističkih zahtjeva koji se javljaju priključenjem EU i europeizacijom socijaldemokratskih stranaka u Istočnoj Srednjoj Europi.

Usprkos svemu, kad se govori o pozitivnim izgledima za budućnost, ne smijemo zanemariti dva različita društvena procesa. Prvo, visoka nezaposlenost pokazala se prolaznom: to je bilo generacijsko pitanje povezano s gospodarskim restrukturiranjem industrije i uslužnih djelatnosti te javnog i privatnog sektora. Drugo, krajnja polarizacija bogatstva bit će dugoročan fenomen; mogao bi čak *zauvijek* obilježiti dubinske strukture društva u zemljama Istočne Srednje Europe. Oštra društvena polarizacija proizvela je vrstu društvenog modela stranog društvenoj izgradnji demokracije i suprotnog naporima socijaldemokrata u tim zemljama za dovršavanje političke i gospodarske transformacije

usporedo s onom socijalnom – s takozvanom *promjenom sustava socijalne skrbi*. Rastuća izborna apstinencija u Istočnoj Srednjoj Europi povezana je sa *socijalnom cijenom tranzicije*, gdje se socijalna oskudica gubitnika podudara s njihovim gubitkom političke moći. Društveno deprivirana klasa, odnosno, oni kojima je gospodarska transformacija privremeno ili trajno naštetila, lošije su organizirani i politički nemoćniji od svojih srodnika na Zapadu. To je bio presudan udarac za socijaldemokraciju u Istočnoj Srednjoj Europi, jer je njeno potencijalno izborno tijelo, virtualni i stvarni saveznici, bilo marginalizirano i/ili dezorijentirano i obeshabeno. Tako su socijaldemokrati u Istočnoj Srednjoj Europi bili suočeni s neriješenim problemima socijalne tranzicije i nisu mogli provoditi prave lijeve društveno-gospodarske programe tijekom niza godina, sve dok se kasnih 1990-ih nacionalna gospodarstva nisu oporavila i omogućila neke inicijative za socijalni oporavak.

Raspad ranijih režima pratila je duboka društvena kriza, a promjena sustava ponovo je proizvela novu. Pored svega, cijeli proces rezultirao je jedinstvenim proturječjem, dosad jedva primijećenim. Isključivanje osiromašenih masa iz politike bilo je cijena plaćena za preživljavanje demokratizacije i izbjegavanje opasnosti od populizma (vidi: Greskovits, 1998.). Kontroverzna priroda demokratske tranzicije potječe iz činjenice da su sve zemlje Istočne Srednje Europe prošle kroz transformacijsku recesiju u kojoj su izgubile otprilike jednu četvrtinu svog BDP-a, što je rezultiralo velikim osiromašenjem, povećanjem društvene nejednakosti, uzburkujućom količinom društvenih previranja i općim snižavanjem životnog standarda. Isključenost, podređenost i nedostatak priznanja karakteriziraju prvu fazu demokratizacije, čak i u najnaprednijim srednjoeuropskim zemljama. Kao rezultat gospodarske isključenosti (masovne nezaposlenosti) i društvene fragmentacije (polarizacije i marginalizacije društvenih slojeva), došlo je do ogromnog raskoraka u političkoj transformaciji kroz nestajanje političke moći gubitnika i jačanje pobjednika. Političko priznanje i društveno uključivanje još uvijek ne postoje u dovoljnoj mjeri u mladim srednjoeuropskim demokracijama, gdje je isključivanje i podčinjavanje gubitnika bilo pravilo. Društvena izgradnja demokracije nije samo bila odložena već iz temelja uzdrmana i iskrivljena ovim uspješnim političkim i gospodarskim procesima koji su konsolidirali temelje demokracije. Jednostavno rečeno, uklanjanje gospodarskog deficita stvorilo je ozbiljan socijalni deficit i sada je problem kako se uhvatiti ukoštac s ovim drugim. Štoviše, rana je demokratizacija dovela do političke demobilizacije masa. Nova agenda bavi se time kako ih mobilizirati i osnažiti sada, u ranoj fazi konsolidacije, što predstavlja poseban zadatak socijaldemokrata u Istočnoj Srednjoj Europi. O ovim se temama općenito raspravljalo kao "socijalnoj cijeni tranzicije" i "političkoj cijeni tranzicije" (za problem pobjednika i gubitnika vidi: Tang, 2000.).

Ono što nazivamo *zamkom materijalne oskudice* odnosi se jednostavno na drastičan pad prihoda u 1990-ima, što je odgodilo *postmaterijalističko* razdoblje koje se počelo pojavljivati kasnih 1980-ih. Kao što je spomenuto, dva su

se procesa paralelno javila u Istočnoj Srednjoj Europi u 1990-im godinama: (I) drastično smanjenje realnih dohoda i (II) povećanje društvene i regionalne polarizacije. Realni su se prihodi smanjili za oko 30 posto u odnosu na 1989., a vratili su se na tu razinu tek ranih 2000-ih. Dotada je dovršena društvena polarizacija: tijekom jednog desetljeća stvorio se širok jaz između najniže i najviše kategorije prihoda (od 1:3 do 1:10). Pad prihoda pratilo je drastično smanjenje javnih usluga: ranih 1990-ih zemljama Istočne Srednje Europe prijetio je kolaps javnog sektora. Pod stalnim proračunskim pritiskom javne su usluge drastično smanjene, a neke potpuno prekinute. Ovo je smanjenje u 1990-ima imalo dvije posljedice. Ne samo da je došlo do redukcije javnih usluga i urušavanja javnih institucija, još je šokantnije bilo drastično smanjenje plaća javnih službenika. Umjesto općeg naglaska na razvijanju srednje klase, što je bila krilatica novog demokratskog društva, svjedočili smo izrazitom procesu deklasifikacije srednje klase (primjerice nastavnika i liječnika) u 1990-ima, uz vrlo malo poboljšanje u 2000-ima. Dezintegracija nekada važnog srednjeg sloja proizvela je gornju klasu uspješnih poduzetnika i stručnjaka koji su prešli iz javnog u privatni sektor. Sredinom 1990-ih to je rezultiralo isključivanjem velikog broja stručnjaka, uključujući većinu državnih službenika, iz nastajuće srednje klase, a njihovo je ponovno uključivanje sporo i nesigurno. Konačni je rezultat demobilizacija birača, koju je uzrokovalo ekonomsko i društveno isključenje iz proizvodnog svijeta.

Demobilizacija masa u ranim 1990-ima bila je, na neki način, svjestan pothvat stranaka i političara koji su željeli izbjeći populizam, no još više nepredviđena posljedica gospodarske i društvene marginalizacije o kojoj smo govorili. Na oba načina ona je proizvela *nestrukturirano političko tržište* s malom gustoćom stranačkog članstva (Beyme, 2001.: 139, 153). Dva glavna institucionalna ishoda demobilizacije nastala su u području građanskih udruženja i industrijskih odnosa: kao prvo, postojao je sve veći nedostatak, s jedne strane, građanskih organizacija koje bi predstavljale različite grupe gubitnika, a s druge strane, osim glasovanja na izborima, kanala za građansku kontrolu nad odlučivanjem na državnoj razini; kao drugo, sindikati su izgubili legitimitet i bili marginalizirani, tako da interesi radnika nisu bili zastupljeni ni na nacionalnoj, niti na organizacijskoj razini. Sindikati su bili pogođeni brzom dezindustrializacijom i padom nadnica, a kako se nisu mogli boriti s problemima nezaposlenosti i osiromašenja, izgubili su veći dio svog članstva. Reforma sindikata naslijeđenih iz komunističkog sustava nije brzo napredovala, a novoosnovani sindikati obično nisu bili pravi partneri za socijaldemokrate u Istočnoj Srednjoj Europi. Depolitizacija je, ustvari, bila mnogo zastupljenija od biračke demobilizacije. Ljudi su okrenuli leđa politici u zemljama Istočne Srednje Europe jer su osjećali da se ona ne bavi njihovim pravim problemima; odnosno, pokazala je vrlo mali stupanj *društvene responzivnosti*⁴.

⁴Postoji mnoštvo literature o sindikatima u Istočnoj Srednjoj Europi (npr. Wailer i Myant, 1994.; Hausner, Pedersen i Ronit, 1995.; Orenstein, 1998.; Cox i Mason, 1999.; te Cook, Orenstein i Rueschmeyer, 1999.). Ipak, ta tema zahtijeva poseban tretman.

Vanjska i unutarnja europeizacija stranaka u Istočnoj Srednjoj Europi

Dosad se malo pažnje posvećivalo sudjelovanju stranaka Srednje i Istočne Europe u europskome stranačkom sustavu. Taj se proces može suprotstaviti ranijim proširenjima EU:

Sa svakim je ranijim proširenjem EU preuzimala zemlje čije su političke skupine bile prepoznatljivo sukladne onima u postojećim zemljama članicama. Za razliku od toga, sve istočnoeuropske zemlje ne pokazuju znakove razvijanja stranačkih sustava koji se temelje na kršćanskim demokratima i socijaldemokratima, konzervativcima i liberalima kao dominantnim političkim snagama (Hix, 1997.: 3).

Kao prvo, pitanje je imaju li političke stranke u Srednjoj i Istočnoj Europi uopće išta zajedničko; pojam *postkomunističke* zemlje pretvorio se u praznu ljusku, a široke su generalizacije izgubile svu svoju valjanost. Drugo, stranke u Istočnoj Srednjoj Europi, sa svim svojim dječjim bolestima, teže prema glavnim stranačkim obiteljima Zapada i formalno su im se priključile. Kao što je Geoffrey Pridham naznačio nekoliko puta, "transnacionalne stranačke veze" odigrale su ključnu ulogu u razvoju stranaka u zemljama Istočne Srednje Europe, što je dovelo do „stranačko-političke konvergencije u Europi“ (Pridham, 2000.).

Prevladavajući pristup utjecaju EU-a na nacionalne stranačke sustave možda je onaj koji bismo mogli nazvati teorijom "ograničenog utjecaja", a razvio ju je Peter Mair (Mair, 2000.). Taj je pristup u novije vrijeme prisutan u brojnim drugim člancima koji se bave "strankama koje odolijevaju promjenama" u procesu europeizacije (Raunio, 2003.). Paul Lewis proširuje taj pristup na stranke u Istočnoj Srednjoj Europi (Lewis, 2003.: 6) i više raspravlja o indirektnom utjecaju europeizacije na stranke u tim zemljama. Po mom mišljenju, razlog ovakve interpretacije leži u nedostatku razlikovanja vanjske i unutarnje europeizacije stranaka u Istočnoj Srednjoj Europi: europeizacije koja je vrlo *izravna* ili *oštra*, s jedne, a vrlo *indirektna* ili *blaga*, s druge strane. Pod vanjskom europeizacijom podrazumijevam proces koji vode elite, kroz koji se javljaju kontakti i/ili članstvo u međunarodnim stranačkim organizacijama, a stranački programi, vrijednosti i javni diskurs stranaka u tim zemljama mijenjaju se u skladu s tim. Unutarnja europeizacija u Istočnoj Srednjoj Europi proces je koji doseže i transformira članstvo i biračko tijelo stranaka te njihov odnos s civilnim društvom; usporedo s tim mijenja se unutarnja organizacija stranaka i javno mišljenje. U vezi s vanjskom europeizacijom, od velike nam koristi može biti kategorizacija koju predlaže James Sloan: on razlikuje mreže za idejni transfer - transfer ideja i izbornih programa; mreže za policy-transfer, gdje *epistemičke zajednice* nude policy-alternative za rješavanje specifičnih problema; te informacijske mreže koje uključuju i stranke kako u zemljama Istočne Srednje Europe tako i one na Zapadu (Sloan, 2003.: 22 - 24). Ove su mreže, doista, bile vrlo aktivne i kroz njih se vanjska europeizacija razvijala brzo, oblikujući socijaldemokratske stranke u Istočnoj Srednjoj Europi u njihovim

aktivnostima usmjerenim prema van⁵.

Razlika između vanjske i unutarnje europeizacije stranaka u Istočnoj Srednjoj Europi može se objasniti kao efekt *gurni - povuci*. Za njih je priključenje Europskoj uniji imperativ, posebno za Ljeticu, čije je sve političke aktivnosti bila pokretala želja da bude prihvaćena i integrirana u socijaldemokrate u EU. Tom se *guranju* suprotstavlja *povlačenje* koje se temelji na zabrinutosti zbog druge generacije gubitnika europske integracije koja nastaje "jeftinim proširenjem" (Michael Schreyer). Analitičari socijaldemokracije zamjećuju ove *nade i strahove*: priključenje EU pojačat će nejednakosti ne samo među društvenim slojevima već i među bogatijim i siromašnijim regijama. Ovi analitičari predstavljaju problem kao paradoks: "Socijaldemokrati su bili najjači zagovornici priključenja u mnogim zemljama. (...) Zašto su socijaldemokrati podržavali članstvo u EU-u usprkos troškovima i djelomičnim nedostacima za njihovu vlastitu klijentelu?" To je točno, ali nepotpuno:

*Pridruživanje EU-u znatno će suziti spektar opcija različitih varijanti kapitalizma koji treba uspostaviti u Srednjoj i Istočnoj Europi. To je, u načelu, željeni ishod za socijaldemokrate u zemljama kandidatkinjama, budući da su one opcije koje su u skladu s članstvom u EU-u uglavnom socijaldemokratske u širem smislu, tj. temelje se na europskom "socijalnom modelu", kako ga izriču i opisuju osnivački ugovori EU-a i *acquis communautaire*, uključujući Europsku socijalnu povelju i Povelju ljudskih i građanskih prava (Crook i dr., 2002.: 22 - 23).*

Europski je socijalni model nesumnjivo privlačan, no u Istočnoj Srednjoj Europi trebaju EU i kao motor za svoj gospodarski rast i kao čuvara daljnje demokratizacije. Možemo se nadati da će dosad plaćena socijalna cijena članstva u EU, računajući na petogodišnje razdoblje priličnih problema i razočaranja, dugoročno biti nadoknađena sve bržim približavanjem europskom socijalnom modelu. Ipak, cijena koju su neki društveni slojevi platili pretvorit će se u političku cijenu koju će plaćati gotovo isključivo socijaldemokrati u Istočnoj Srednjoj Europi, kako se javnost u tim zemljama suočava s drugom *zamkom materijalne nestašice* i javlja se druga generacija gubitnika. Socijaldemokratske stranke u Istočnoj Srednjoj Europi stiješnjene su između zahtjeva prilagodbi EU i razočaranja javnosti zbog tih prilagodbi.

Nasuprot tomu, iako su lijeve stranke u Istočnoj Srednjoj Europi usko vezane uz svoje zapadne partnere, njihov se razvoj unutar zemlje znatno razlikovao od zapadnjačkog. Masovne stranke, narodne stranke i kadrovske stranke moraju se gledati u odnosu na pozadinu bolne socijalne tranzicije. Moja je hipoteza da socijaldemokratske stranke ulaze u kategoriju *stranaka malih naroda*, ispoljavajući proturječje među relativno malim stranačkim članstvom i činjenicom da, do neke mjere, predstavljaju sve društvene slojeve. Novonastale stranke u Istočnoj Srednjoj Europi obično su samo kadrovske

⁵Kako Heinz Fischer tvrdi, različite zaklade zapadnih stranaka igrale su ključnu ulogu u europeizaciji stranaka u Istočnoj Srednjoj Europi (Fischer, 2003.). On u detalje opisuje ulogu Europskog foruma za demokraciju i solidarnost (www.europeanforum.net), osnovanog 1993.

stranke, odnosno grupe onih koji ciljaju na pozicije. Ljudi se u Istočnoj Srednjoj Europi ne učlanjuju u stranke ne samo zbog političke demobilizacije već, prvenstveno, zbog toga što su zauzeti svakodnevnim teretom prilagodbi novoj realnosti – jednostavno nemaju vremena ili energije za stranačke poslove. Rezultat je sve starije stranačko članstvo. Čini se, ipak, da su socijaldemokratske stranke u Istočnoj Srednjoj Europi izbjegle tu zamku, budući da su iz svih društvenih slojeva privukle više članova nego druge stranke. To je pripisano njihovom karakteru uspješnosti. Ipak se jedino one nereformirane lijeve stranke mogu nazvati masovnim (takva je Češka komunistička stranka i njezine sestrinske stranke na Balkanu). Reformirane stranke zapravo imaju relativno malo članstvo s velikim i sve većim postotkom novoregutiranih. Također je važno da su socijaldemokratske stranke bolje predstavljene u obrazovanijim i bolje stojećim slojevima što se tiče članstva i biračkog tijela, a manje u neobrazovanim slojevima i slojevima s niskim dohotkom⁶.

Oblikovanje istinskog socijaldemokratskog programa u Istočnoj Srednjoj Europi postalo je nužno kako bi oni koji su politički neaktivni dobili glas i uključili se ponovno u politiku kao partneri. To je budućnost odnosa između stranaka i društva u obliku društvene uključenosti ili kohezije temeljene na reintegraciji u društvo onih koji su na gubitku. Priključenje EU to pojačava i na negativan i na pozitivan način: proces stvara nove gubitnike, no nudi i mogućnost društvene kohezije kroz održivi gospodarski rast i usklađivanje sa zahtjevima EU. Demokratizacija i tržišna orijentiranost imale su mnogo uspjeha u Istočnoj Srednjoj Europi, no još je dug put prije no što se životni standard oporavi i razvije prava *participativna revolucija* ili *deliberativna demokracija*. Ranih 2000-ih gore opisane pojave dezintegracije, segmentacije, fragmentacije i društvene isključenosti postale su preprekom društvenoj integraciji i političkom priznavanju. Tako je pitanje *nacionalnog objedinjenja* ostavljeno novoizabranim socijaldemokratskim vladama. Istočno proširenje treba stoga gledati kao dvostrani integracijski proces: integraciju s drugim nacionalnim državama i integraciju nacionalnog identiteta. Dvostruki izazov globalizacije i europeizacije čini unutarnju integraciju u Istočnoj Srednjoj Europi još težom. Sredinom 1990-ih, kad su vlast preuzele prve lijeve vlade, upravljanje ozbiljnom gospodarskom krizom bilo je najurgentnije pitanje. Od 1996. kroz održivi se gospodarski rast počinju stvarati uvjeti za promjenu sustava socijalne skrbi. Desetljeće bolesti u Istočnoj Srednjoj Europi gotovo je i ljudi sada traže da se njihovi prihodi izjednače s onima u EU. Paradoksalno je da ozbiljan tretman europskih tema u parlamentima zemalja Istočne Srednje Europe 1990-ih godina nisu toliko ometale protueuropske stranke koliko preslabo zauzimanje parlamentarnih stranaka za europeizaciju: one nisu imale jasno iscrtane politike europeizacije, vlastite programe, ni profile za

⁶Ova razlika između *obrazovanog* i *neobrazovanog* članstva i njen rezultat u vidu različite biračke potpore vrlo je prisutna u Mađarskoj. Stranka desnog centra FIDESZ proširila je taj jaz svojom nacionalističkom retorikom i pobijedila na izborima 1998. Na posljednjim općim izborima 2002., nacionalno-tradicionalistički diskurs također je bio vrlo uspješan u mobiliziranju najneobrazovanijeg i najsiromašnijeg sloja mađarskog društva, no nije uspio postići izbornu većinu.

konkretno bavljenje politikama EU. Nekolicina je marginalnih stranaka kreirala protueuropejske ideje i stavove, a čak su i vrlo populističke stranke u parlamentima zemalja Istočne Srednje Europe obično izbjegavale izravno konfrontiranje s europeizacijom. Te su male, ekstremno-desničarske stranke našle različite posredne puteve za komuniciranje svog otpora europskoj integraciji, uglavnom reinterpetirajući *Europu* u skladu s vlastitim idejama. Inače je postojao neodređeni konsenzus o europeizaciji koji nije dopuštao izravnu i javnu artikulaciju protueuropejskih ideja i interesa. Situacija se, ipak, promijenila tijekom pristupnih pregovora i za vrijeme priprema referendumu o priključenju, kad su protueuropejski glasovi postali jači. Jasni slučajevi kako oštrog, tako i blagog stranačkog euroskepticizma mogu se kasnih 1990-ih naći u svim zemljama kandidatkinjama (Taggart i Szczerbiak, 2001.: 20; detaljnije u: Taggart i Szczerbiak, 2003.).

Pravi preokret javlja se kasnih 1990-ih, kad se blagi stranački euroskepticizam javlja u ojačanom obliku u vladajućim desnim strankama, primjerice u Mađarskoj: "Blagi su euroskepticizam preuzele dvije stranke u vladajućoj koaliciji, FIDESZ (Mađarski građanski savez), kao vodeća stranka, i Stranka malih posjednika, kao manji partner. Vođa FIDESZ-a, premijer Viktor Orbán, sve više je zastupao euroskepticizam temeljen na "nacionalnom interesu" (Taggart i Szczerbiak, 2001.: 18). Čak i konsolidiranije konzervativne stranke u zadnje vrijeme zastupaju populističke ideje ili euroskepticizam:

Krajem 1990-ih nedostatak su prave debate i percepcija da se ove zemlje ulagaju izrabljivačkoj EU stvorili mogućnost da se populistički vođe izdignu i postignu uspjeh, čak i tamo gdje je populizam ranije bio odbačen. Tako je u svom pomaku udesno, mađarski FIDESZ Viktora Orbána iskoristio javno nezadovoljstvo i svalio krivicu na EU. Slično se bivši češki premijer Václav Klaus, nakon silaska s vlasti, okrenuo euroskepticizmu ne bi li povratio popularnost, dižući glas protiv "podmuklog tihog ujedinjavanja kontinenta" koje provodi EU. Konačno, u Poljskoj je četvrtina zastupničkih mjesta na parlamentarnim izborima 2001. pripala strankama koje su bile protiv EU (Grzymala-Busse i Innes, 2003.: 69).

Nove su stranke u zemljama Istočne Srednje Europe ranih 1990-ih pokušale demobilizirati organizacije civilnog društva. Kao posljedica toga, od samog se početka javila oštra razlika među mladim demokracijama Istočne Srednje Europe i Zapada u pogledu participativne revolucije. U Istočnoj Srednjoj Europi došlo je do drastičnog pada društvene i političke participacije još u vrijeme prve faze mobilizacije na početku sistemskih promjena, tako da participativna revolucija još nije dovršena. Ta razlika između Istoka i Zapada u pogledu rasta i pada participacije u Istočnoj Srednjoj Europi ključ je za razumijevanje slabosti političke predstavljenosti u tim zemljama. Ovdje ćemo se zadržati na kratkom sažetku tih slabosti i predstaviti njihove uzroke kronološkim redom. Kao prvo, *sredina koja nedostaje* sa svojim posredničkim organizacija-

ma i društvenim akterima tradicionalna je slabost mezopolitike u zemljama Istočne Srednje Europe, koju je potencirao državni socijalizam, a ostala je jedno od najvažnijih obilježja demokratizacije u tim zemljama. Kao drugo, nove su elite na vlasti pokušale demobilizirati mase i društvene pokrete u postupku oblikovanja stranaka. Taj nedostatak političkih organizacija koje bi smisleno sudjelovale u politici uzrokovao je dodatni šok za participaciju. Kao treće, *pretjerano stranačarstvo* – gotovo potpuno monopoliziranje političkih stranaka političke scene – znatno je pridonijelo udaljavanju od politike i nepovjerenju u nove demokratske institucije, a posljedice toga su dugotrajne (vidi: Ulram i Plasser, 2001.).

Sistemske promjene u zemljama Istočne Srednje Europe počele su s mobilizacijom masa kroz društvene pokrete čiji je cilj bio politički prijelom. Unatoč tome, nakon demokratske tranzicije stranačka demobilizacija masa i izgradnja sustava, u kojem su one bile gotovo monopolistički akteri, spriječile su mogući nastanak participativne kulture. Taj deficit participacije uzrokovan demobilizacijom prouzročivao je, pak, krizu predstavljenosti. Iskrivljeni modeli demokratskog predstavljanja nisu ograničeni na države Istočne Srednje Europe: primijećeni su i u konsolidiranim demokracijama, uglavnom u odnosu prema EU i njenim institucijama. Ipak je istina da su naglašeniji u zemljama Istočne Srednje Europe. Razlika između deficita i krize, naravno, od veće je važnosti za nove demokracije u tim zemljama, gdje su pravilna participacija i primjerena predstavljenost iznimka. Stoga je rezultirajući deficit predstavljenosti svakako pravilo, jer nema pravilne participacije, a cijeli sustav predstavljenosti još je u izgradnji. Nezadovoljstvo i frustracija predstavničkom demokracijom vrlo su veliki i temelje se na percepciji političara kao nedjelotvornih i na nepovjerenju u javne institucije (naravno da je to dvoje usko povezano). To se asimetrično stanje ponavlja na mezo i mikrorazini politike: kako su organizacije srednje klase najrazvijenije, tako ekonomski jača populacija ima svoj glas, a manje imućni ostali su politički *nečujni* i neki, u najboljem slučaju, imaju samo opciju *izlaza*.

Posljedica svega samo je polovično približavanje Zapadu, što je rezultiralo razlikom između vanjske i unutarnje europeizacije. Osim toga desno orijentirane stranke dobivale su znatne količine sredstava sa Zapada (uključujući zapadne crkvene organizacije). Ništa slično nije postojalo za ljevicu, iako su neke lijevo orijentirane političke zaklade igrale važnu ulogu u demokratizaciji zemalja Istočne Srednje Europe. Masivni transferi sredstava za desnicu jedan su od razloga za asimetričnu poziciju organizacija civilnog društva, gdje jasno prevladavaju desne i crkvene građanske udruge na mezo i mikrorazini politike. Začudo, ljevica je jaka *dolje*, u širokom građanstvu, i *gore*, kao dobro organizirana stranka, no prilično slaba *između*, unutar organiziranog civilnog društva.

⁷Tendencije antieuropeizma razlikuju se od jedne do druge zemlje na istoku Srednje Europe. Situacija je najkompliciranija u Poljskoj: za odnos poljskih stranaka prema članstvu u EU vidi Slomczynski i Shabad, 2003.: 509 - 510.

Novi izazovi za ljevicu u zemljama Istočne Srednje Europe u Europskoj uniji

Proširene ovlasti Europskog parlamenta (EP) i pojačana konkurencija između PES-a i EPP-a u njemu dovele su do istinske transnacionalizacije ili europeizacije izbora te pojave pravih paneuropskih stranaka. U usporedbi s ranijom situacijom, 2000-ih je "stranački sustav EP-a postao konsolidiraniji i kompetitivniji, kako su se i povećale njegove ovlasti". Ustvari, "stranačke grupe u EP-u tvore vrlo razvijen, relativno stabilan i prilično kompetitivan stranački sustav. (...) Što se glasovanja tiče, stranke EP-a također su vrlo povezane, i to sve čvršće" (Hix i dr., 2003.: 311, 327). Kao rezultat toga socijaldemokracija u zemljama Istočne Srednje Europe suočava se s dvama izazovima u EU: novim socijaldemokratskim projektom *preobrazbe države* i suradnjom s frakcijom PES-a u Europskom parlamentu, što podrazumijeva bolan put od politike do policy kroz *preobrazbu stranke*. Zadaća preobrazbe države tiče se kako društvene izgradnje demokracije, tako i stvaranja institucija usklađenih sa standardima EU. Te su se zadaće 2003. ponovo našle suočene s teškoćama novog pojavljivanja materijalne nestašice, kad je svjetska gospodarska recesija uzrokovala ozbiljne probleme u državama Istočne Srednje Europe, uključujući pad gospodarskog rasta i povećanu zaduženost države. *Preobrazba stranke* odnosi se na temeljne promjene od pragmatičnosti do strategije, od apstraktno ideološke politike do orijentacije na javne politike, uključujući razvoj stručnog znanja unutar stranke. Ta se zadaća preklapa s pripremama za izbore za EP i punopravnim članstvom u PES-u u skladu s očekivanjima međunarodne socijaldemokracije.

Stranke u zemljama Istočne Srednje Europe još kasne na području unutarnje europeizacije, no mnogo su se promijenile tijekom ovog dugog desetljeća. Teška vremena opet stižu za socijaldemokratske stranke u Istočnoj Srednjoj Europi zbog novih konflikata uzrokovanih pristupanjem Europskoj uniji. Problem predstavljenosti u Europskoj uniji sastoji se u tome da nacionalne elite odlučnije podupiru integraciju u nju, nego njihova baza, što čini jednu stranu demokratskog deficita. U Istočnoj Srednjoj Europi proeuropske lijeve stranke podržavaju članstvo u EU, čak i jače nego nacionalne elite općenito. Stoga će se morati suočiti s teškoćama i razočaranjima priključenja EU, više nego euroskeptične stranke desnog centra; s druge strane, mogu više nego njihovi protivnici profitirati od članstva u EU. Ljudi sad općenito prihvaćaju prednosti članstva u EU za zemlju u cjelini, no ne vide prednosti za sebe same. Sve veće približavanje europskom socijalnom modelu možda će dovesti narode u zemljama Istočne Srednje Europe bliže socijalnoj izgradnji demokracije, i u tome je glavna povijesna prilika za socijaldemokraciju u Istočnoj Srednjoj Europi. Zapadne socijaldemokratske stranke snažno su utjecale na razvoj svojih sestrinskih stranaka u Istočnoj Srednjoj Europi, no moraju im nastaviti pomagati u daljnjoj socijaldemokratizaciji i europeizaciji. Takva bi daljnja pomoć bila u njihovom vlastitom interesu, jer će doprinos sestrinskih stranaka

iz zemalja Istočne Srednje Europe frakciji PES-a možda biti odlučujući na izborima za EP 2004. Ako se želi postići zajednički uspjeh, treba nastaviti institucionalni i politički transfer sa Zapada prema socijaldemokratskim strankama u Istočnoj Srednjoj Europi, kako bi se dovršile njihove institucionalne reforme vezane za unutarnju europeizaciju.

Literatura

Amato, Giuliano, 2003.: Izjava od 14. studenoga 2003. u svojstvu potpredsjednika PES-a na temu Europskog ustava, *www.pes.org*.

Ágh, Attila, 1998.: *The Politics of Central Europe*, London: Sage.

Ágh, Attila, 1998.: *Emerging Democracies in East Central Europe and the Balkans*, Cheltenham: Edward Elgar.

Ágh, Attila, 2001.: Early Consolidation and Performance Crisis: the Majoritarian-Consensus Democracy Debate in Hungary, *West European Politics*, 24 (3) srpanj.

Ágh, Attila, 2001.: Early Democratic Consolidation in Hungary and the Europeanisation of the Hungarian Polity, u: Pridham i Ágh, ur., 2001.

Ágh, Attila, 2002.: The Dual Challenge and the Reform of the Hungarian Socialist Party, *Communist and Post-Communist Studies*, 35 (3), rujan.

Ágh, Attila, 2003.: *Anticipative and Adaptive Europeanization in Hungary*, Budapest: Hungarian Centre for Democracy Studies.

Andersen, Svein S. i Eliassen, Kjell A., ur., 1996.: *The European Union, How Democratic is it?*, London/Thousand Oaks: Sage.

Batory, Agnes, 2001.: Hungarian Party Identities and the Question of European integration, *SEI Working Paper*, No. 49, Sussex European Institute, *www.sei.ac.uk*.

Beyme, Klaus von, 1995.: Democratic Transition in Central Eastern Europe, u: Telo, ur., 1995.

Beyme, Klaus von, 2001.: Parties in the Process of Consolidation in East-Central Europe, u: Pridham i Ágh, ur., 2001.

Cook, Linda, Orenstein, Mitchell i Rueschmeyer, Marilyn, ur., 1999.: *Left Parties and Social Policy in Postcommunist Europe*, Boulder, CO: Westview Press.

Cox, Terry i Mason, Bob, 1999.: *Social and Economic Transformation in East Central Europe*, Cheltenham: Edward Elgar.

Crook, Nick, Dauderstädt, Michael i Gerrits, André, ur., 2002.: *Social Democracy in Central and Eastern Europe*, Bonn/Amsterdam: Friedrich Ebert Stiftung.

Deacon, Bob, 1997.: *Global Social Policy: International Organisations and the Future of Welfare*, London: Sage.

- De Waele, Jean-Michel, ur., 2002.: *Partis politiques et démocratie en Europe centrale et orientale*, Université de Bruxelles, 2002
- Fischer, Heinz, 2003.: Sozialdemokratie and Osteuropa, *Europäische Rundschau*, No. 3.
- Gerrits, André, 2002: The Social Democratic Tradition in East Central Europe, *East European Politics and Societies*, 16 (1), zima.
- Greskovits, Béla, 1998.: *The Political Economy of Protest and Patience: East European and Latin American Transformations Compared*, Budapest: Central European University Press.
- Grzymala-Busse, Anna i Innes, Abby, 2003.: The EU and Domestic Political Competition in East Central Europe, *East European Politics and Societies*, 17 (1).
- Hausner, Jerzy, Pedersen, Ove i Ronit, Karsten, 1995: *Evolution of Interest Representation and Development of the Labour Market in Post-socialist Countries*, Cracow: Cracow Academy of Economics.
- Hix, Simon, Kreppel, Amie i Noury, Abdul, 2003.: The Party System in the European Parliament: Collusive or competitive?, *Journal of Common Market Studies*, 1 (2), travanj.
- Henderson, Karen, 2001.: The Path to Democratic Consolidation in the Czech Republic and Slovakia: Divergence or Convergence?, u: Pridham i Ágh, ur., 2001.
- Herzog, Dietrich i dr., ur., 1993.: *Parlament und Gesellschaft*, Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Kopecky, Petr i Mudde, Cas, 2000.: What has Eastern Europe Taught us about Democratization Literature (and vice versa)?, *European Journal of Political Research*, 37 (4), lipanj.
- Lewis, Paul, 2003.: The Impact of the Enlargement of the European Union on Central European Party Systems, *Sussex European Institute Working Paper*, No. 71, www.sei.ac.uk, studeni.
- Lewis, Paul i Millard, Frances, 2001.: The Development of Democratic Institutions in Poland, u: Pridham i Ágh, ur., 2001.
- Merkel, Wolfgang, 2001.: Civil Society and Democratic Consolidation in East-Central Europe, u: Pridham i Ágh, ur., 2001.
- Novák, Miroslav, 2002.: Les systèmes de parties en République tchèque, en Pologne et en Hongrie, u: De Waele, ur., 2002.
- Orenstein, Mitchell, 1998.: A Genealogy of Communist Successor Parties in East-Central Europe and the Determinants of Their Success, *East European Politics and Societies*, 12 (3).
- Pedersen, Mogens, 1996.: Euro-parties and European Parties: New Arenas, New Challenges and New Strategies, u: Andersen i Eliassen, ur., 1996.
- Pridham, Geoffrey, 2002.: Transnational Party Cooperation and Post-communist Politics: Evaluating Euroscepticism in Comparative Perspective, referat na skupu Opposing Europe: Euroscepticism and Political Parties, ECPR Joint Sessions, Torino, 22.-27. 3.
- Pridham, Geoffrey i Ágh, Attila, ur., 2001.: *Prospects for Democratic Consolidation in East-Central Europe*, Manchester/New York: Manchester University Press.
- Raunio, Tapio, 2003.: Resisting Change: European Integration and National Party Systems, referat izložen na konferenciji Europeanization and National Parliamentary Scrutiny, Enschede, 2.-5. 10.
- Sloam, James, 2003.: The Social Democratic Left in Western Europe: Convergence, Divergence and the Diffusion of Ideas, referat izložen na konferenciji Mapping the Left in an Enlarged European Union, Institute for German Studies, 11.-12. 9.
- Slomczynski, Kazimierz i Shabad, Goldie, 2003.: Dynamics of Support for *European Integration in Post-communist Poland*, *European Journal of Political Research*, 42 (4), lipanj.
- Taggart, Paul i Szczerbiak, Aleks, 2001.: Parties, Positions and Europe: Euroscepticism in the EU Candidate States of Central and Eastern Europe, *Sussex European Institute Working Paper*, No. 42, www.sei.ac.uk, studeni.
- Taggart, Paul i Szczerbiak, Aleks, 2003.: Theorising Party-based Euroscepticism: Problems of Definition, Measurement and Causality, *Sussex European Institute Working Paper*, No. 69, www.sei.ac.uk, studeni.
- Tang, Helena, ur., 2000.: *Winners and Losers of EU Integration*, Washington DC: The World Bank.
- Telo, Mario, ur., 1995.: *Démocratie et Construction Européenne*, Bruxelles: Université de Bruxelles.
- Ullram, Peter i Plasser, Fritz, 2001.: Mainly Sunny with Scattered Clouds: Political Culture in East-Central Europe, u: Pridham i Ágh, ur., 2001.
- Waller, Michael i Myant, Martin, 1994.: *Parties, Trade Unions and Society in East-Central Europe*, London: Frank Cass.

Za izdavače:
Mirko Hempel (Zaklada Friedrich Ebert)
i dr. sc. Antun Vujić (Novo društvo)

Ured Zaklade Friedrich Ebert

Praška 8, 10 000 Zagreb
www.fes.hr

Novo društvo

Udruga za razvitak socijalne demokracije
Ilica 61, 10 000 Zagreb
www.novodrustvo.net